

आठवणी

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - लोकसत्ता दिवाळी, १९९६)

१९२५ च्या आसपासचा काळ. सांगलीला सांभारे नावाचे घरंदाज वैद्य होते. धन्वंतरी म्हणून त्यांची ख्याती. दुसरी प्रसिद्धी - गवयांना उदार आश्रय देणारे म्हणून. उस्ताद अल्लादिया, उस्ताद रहिमत खाँ, उस्ताद अब्दुल करीम खाँ, पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर इत्यादी अनेक गायक, वैद्य सांभाऱ्यांवर आपल्या आरोग्याचा भार टाकून निश्चिंत असत. पं. बाळकृष्णबुवांचे एक गुणवंत शिष्य पं. अनंत मनोहर जोशी ऊर्फ अंतुबुवा ऊर्फ बाबा. हेही प्रस्तुत प्रभावळीत येऊन-जाऊन होते. पत्नीच्या निधनानंतर ते सैरभैर झाले. गजाननाला, आपल्या एकुलत्या एका मुलाला घेऊन बाबा गावोगावी हिंडू लागले. सांगलीला कृष्णाकाठी देवळे बरीच. देवळांना ओवऱ्या, ओवऱ्यात साधू-संत-संन्याशी मुक्काम ठोकून असत. चिलमी लावून बाबाही तासन् तास त्यांच्यात बसत - मनाला धीर मिळावा म्हणून. गजानन तासन् तास नदीच्या पाण्यात डुंबे. गुरुवारी देवाच्या छबिन्यात गाई. येणाऱ्या-जाणाऱ्याचीही पावले मंद पडावीत असा चढा आवाज, मनमोकळे गाणे, भिरभिरी नजर - कोणाला आपले गाणे कसे भावते ते नकळत टिपणारी.

गुरुवारच्या गर्दीत गजाननाच्या वयाचा एक मुलगा हमखास दिसे. अकाली प्रौढ हावभावाचा. टक लावून गाणे ऐके. गाणे ऐकता ऐकता मन मागे-मागे जात असल्याचा भाव त्याच्या चेहऱ्यावर तरळे. नाव दामोदर. सांगलीजवळच्या सवालाखी अष्टे गावी त्याचे वडील अनंतशास्त्री रानडे राहत. दशग्रंथी ब्राह्मण, वैद्य आणि कीर्तनकार. ते लवकर निवर्तल्याने दामोदर नातेवाईकांच्या, मित्रमंडळींच्या सहाय्याने शिक्षण घेत होता. वेळप्रसंगी शेंगदाणे खाऊन पोट भरावे लागे. कविता करण्याचे वेड होते. त्या पायी मॅट्रिक नापास होण्याची नामुष्की त्याच्या पदरी पडणार होती. पण ही जरा पुढची बहादुरी! प्राप्त काळी दामोदराच्या कविता आणि गजाननाचे गाणे कृष्णामाईच्या घाटाच्या साक्षीने मजेत चाले. आपापल्या विश्वात दोघे मग्न रहात.

एकमेकांशी ओळख न झालेले हे दोन जीव एके दिवशी शून्यपणे नदीवर भाकऱ्या खेळत होते. सात-सात उशा खाऊन दगड पाण्यावर पाखरासारखा भरारला की गजाजन ओरडे, 'तान झाली तान!' दामोदर म्हणे 'यमके जुळली छान!' मग एक सहज संवाद सुरू, पाण्यांत पाय सोडून.

“तू गातोस?”

“अधून-मधून.”

“तू कविता करतोस?”

“कधी-कधी.”

“मी तुला सांभाऱ्यांच्या गणपतीपुढची गाणी ऐकताना पण पाहिले आहे. अगदी मोठ्या माणसासारखा माना डोलावतोस तू. कसे जमते रे?”

“तू कीर्तनकार बुवांना मुरलीधराच्या देवळात कसे कवितेत उत्तर दिलेस - तसेच.”

गट्टी जमली. मिळून मनसुबे रचावेत इतके दोघांच्या स्वप्नांचे सारखेपण ध्यानी येऊ लागले. हरिपूरच्या बागेत चिंचांचा ठेचा करताना एकदा विषय निघाला - आपापल्या पोरकेपणाचा. एकाचे वडील नव्हते तर दुसऱ्याचे असून नसल्यासारखे. होता होता दोघांनी निश्चय केला - मुंबईला पळून जायचे आणि नशीब काढायचे. दामोदरला नुकतेच कवितास्पर्धेत बक्षीस मिळाले होते. वाटखर्चाची सोय झाली होती. शिवाय गजाननने गंभीरपणे मान डोलावत सुचविले, ‘नाटकांतले पद किंवा भजन गाऊनसुद्धा पैसे मिळतीलच की रे!’

आपापल्या नातेवाईकांना निरोपाच्या चिठ्ठ्या लिहून उशीखाली वा सहाणेखाली ठेवाव्या, कपड्यांचे गुंडाळे घेऊन नदीवर जाण्याची बतावणी करून सकाळी स्टेशन गाठावे असा तपशील नक्की झाला. दोघांनीही तपोवनातल्या मारुतीचे शेवटचे दर्शन घेतले.

उदास, शूर तसेच गंभीर वाटत दोघे परतले. आपण सापडेनासे झाल्यावर दुसऱ्या दिवशी कल्लोळ माजेल की नाही याचा विचार करता दोघांना झोप लागली.

पहाट झाली. दामोदरने झपाझप स्टेशन गाठले. पुन्हा सांगलीला येईन ते स्वतःच्या पायावर उभे राहिल्यावरच असे स्वतःला वारंवार बजावत दामोदर डब्यांत चढला. गजाननाचा पत्ता नाही! केवळ एक सुस्कारा टाकण्यापलीकडे दामोदराच्या हाती काय होते?

इकडे गजाननाचे डोळे किलकिले होण्याआधीच बाबांनी त्याला गदगदा हलवले. ‘चल ऊठ. आपल्याकडे स्वामीमहाराज आले आहेत. हातपाय धुवून त्यांना नमस्कार घाल. ते सांगतील तसे कर. आज तुला दीक्षा द्यायची आहे.’ काहीसे गोंधळूनच गजाननाने आवराआवर केली. तो स्वामी शिवानंदांपुढे उभा राहिला, दामोदराचा विचार त्याच्या मनात सारखे डोके काढीत राहिला. स्वामी दिसायला साधे, डोळे मोठे - प्रेमळ पण एकटक नजरेने ठाव घेत मनाचा. त्यांनी गजाननाला जवळ घेतले, त्याच्या तोंडात प्रसाद घातला. गजाननाला शांत, स्निग्ध वाटू लागले. त्याचे डोळे जड होऊ लागले - काळी एक पट्टीचा तंबोरा नुसता ऐकत राहिल्यावर व्हावे तसे!

स्वामींनी स्मितहास्य करीत त्याच्याकडे निरखून पाहिले. हळूवारपणे त्यांनी प्रश्न केला, “बेटा, काय चाललय मनांत?” जणू असंख्य युगे लोटल्यावर गजानन विचारता झाला, “मी गायनाचार्य केव्हा होईन?” आशा-अपेक्षांनी भारलेला प्रश्न विचारण्यापलीकडे काय होते त्याच्या हातात! गजाननराव जोशी, फिडल वादक असे नाव झळकविण्याचा जमाना अजून यायचा होता.

पण खरे तर जसे नोंदले तसे घडले नाही! आठवणींच्या पटांतले घटनांचे धागे इथे रंगविले तसे पूर्णतः नव्हते. व्यक्ती, स्थळ, काळ, परीस्थितीची चौकट होती अशीच पण दोनही चरित्रनायकांची- रानड्यांची व जोशांची सांगलीस गाठच पडली नाही! मग या साऱ्या खटाटोपाचा अर्थ काय म्हणायचा?

XXX

१९३५-३६ चा सुमार, गिरगावांत गजबज कमी होती, चौपाटी स्वच्छ राही आणि केनेडी ब्रिजवर रंगमहाल आणि सोमण बिल्डिंगचा विनातक्रार शेजार होता. सोमणांची वास्तू चाळ वाटत नसे. दोन बिन्हाडे शेजारी-शेजारी. पैकी एकात महाराष्ट्र स्टेट को-ऑपरेटिव्ह बँकेतील फाइलिंग खात्यातला कारकून राही. साठ रुपये पगारांतला मोठा हिस्सा भाड्यावर खर्च करणारा हा कारकून आग्रह धरी - चांगल्या वस्तीत, स्वतःच्या जागेत, घरचे तूप खातच राहायचे, ब्राह्मणसभेत कीर्तने, व्याख्याने व गाणी ऐकायची, समुद्रात पोहायचे, मलबार हिलवर भटक्याचे आणि मान ताठ ठेवायची. आपल्या गरिबाघरच्या पण सुंदर पत्नीवर याचे गाढ प्रेम होते. काही काळ भुलेश्वरला उभे राहून उदबत्या विकून गुजराण करणाऱ्या कवी दामोदराला आपली इंदिरा सर्व सुखाचे आगर वाटे. दुसरे बिन्हाड एका तरुण फिडल् वादकाचे, हा शिडशिडीत बांध्याचा, तरतरीत नाकाचा, चंचल नजरेचा. तासन्-तास फिडल वाजवत असे. नाव गजानन अनंत जोशी, पत्नीचे नाव दुर्गा. फिडल् वादन सुरू झाले की बहुतेक वेळा दामोदर अनंत रानडे आपल्या खोलीसमोरच्या गॅलरीत उभे राहून ऐकत. त्यांची पत्नी घरांत स्वयंपाक करता-करता हलके हलके गुणगुणू लागे.

रानड्यांचे गाण्याचे कान जोशांनी टिपले. रानडे कविता आणि कुस्ती, पोहणे आणि वाचणे अशा आडतालात सहज फिरतात हेही जोशांच्या ध्यानी आले, ‘म्हणजे ही व्यक्ती ग्वाल्हेर घराणेच की’ असे जोशांना वाटले आणि त्यांना मौज वाटली. कलाकाराच्या सहज मोकळेपणे ते मग एक दिवस म्हणाले, ‘अहो रानडे, तुम्हाला गाणे चांगले कळते आणि आवडते. मग आत येऊन का बसत नाही ऐकायला!’ दोघांची पत्रिका जुळली. रानडे आता ‘काका’ म्हणून ओळखले जाऊ लागले. तर जोशांना ‘बुवा’ ही पदवी लाभली. काका बुवांना व्यावहारिक मित्रसल्ला देत, अडीअडचणीला पैसेही. कारण बुवांना कार्यक्रम अधूनमधून येत. शिकायला येणाऱ्यांकडून बुवा पैसे घेत नसत. बुवांच्या कार्यक्रमांना काका नियमाने जात. त्यांची वाहवा वेचक - म्हणून बुवांना काकांची दाद मोलाची वाटे. बुवांना इंग्रजीत पत्रव्यवहार करायला लागला तर काका पुढे सरसावत. बुवा कलाकार, त्यांच्याकडे येणाऱ्यांत बरे-वाईट सर्व प्रकारचे लोक असत. काकांची नजर करडी राही व त्यांच्या चारित्र्याचा बुवांनाही वचक वाटे. शिवरात्र वगैरे साजरी करून बुवा आले तर ते काकांचे तोंड चुकवत! दुसऱ्या दिवशी काका असे वागत की कॅलेंडरमध्ये जणू एक दिवस आलाच नव्हता! सहलीला बिन्हाडे गेली तर स्थानिक देवळाच्या सभामंडपांत बुवा हजेरी लावत. काव्य-शास्त्र-विनोद चाले. कधी-कधी बाकरे गुरुजी सामील

होत. बडोद्याच्या प्रो. माणिकरावांकडून व्यायाम व मालिशविद्या शिकून आलेले बाकरे गुरुजी फटकळ पण रसिक, मिशा पिंजारून खेकसत तसेच मिशीतल्या मिशीत हसतही! इतक्या तरुण वयात एक नाटाळ वाद्य घेऊन भारतभर कौतुकाचे धनी होणाऱ्या बुवांचा काकांना अभिमान वाटे. देखावा न करता स्नेह आणि मोठेपणाचा आव न आणता एकमेकांचे कमीपण सामावून घेत हे वृक्ष वाढत होते!

आणि अचानक आधार शोधण्याचा प्रसंग ओढवला. काकांची पत्नी बाळंतपणात खचली, क्षयाने ग्रस्त झाली. म्हणता म्हणता एक दीड वर्षांच्या मुलाला मागे सोडून तिने काकांचा निरोप घेतला. काका देवाला आणि दैवाला बोल लावीत. त्यांना वाटे मला वडिलांचे सुख नाही तर मुलाला आईचे, ही कसली वंशपरंपरा! बुवा त्यांचे सांत्वन करीत. आपले स्वतःचे आयुष्य त्यांना आठवे. ते म्हणत, 'काका, दुसरे लग्न करा.... नाही तर मुलाची परवड होईल. आईविना पोर मोठे होईल कदाचित... पण माणूसपण गमावेल!' काका विचार करीत. आपले दुःख न बोलता समजणारा मित्र लाभल्याबद्दल स्वतःला भाग्यवान समजत. काकांच्या दुःखाचे आवर्तन संपते न संपते तोच बुवा एक दिवस घरी आले ते धुमसत. क्षुब्ध अवस्थेत. दोन दिवस तंबोरा छेडला गेला नाही तेव्हा काका अस्वस्थ झाले. बुवांना खोदून खोदून विचारल्यावर बुवांनी सारी हकीगत सांगितली. 'गेल्या आठवड्यांत एका फाटक्या गाणाऱ्याने मला भर मैफलीत साथीला येता का म्हणून विचारले! गाणाऱ्याचा दिमाख वाजविणाऱ्याने कशाला दाखवावा असे पुटपुटून त्याने वर्मी घाव घातला! मी फिडल्-वादक नाही. वॉयलीन सोलो करणारा, घरंदाज गवयाचा मुलगा आहे. माझी जागा बाजूची नाही, मधली असते. काका, या वाद्याची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी मी कोणाही गुरुशिवाय अंग झिजवले आहे. पोटशूळाची व्यथा मला. पोट फडक्याने कसून आवळून वेदनेला बाजूला ठेवून वाद्य बोलते केले आहे. गवयाचा गळा मी वाद्यात उतरविला म्हणून माझे नाव घेतात लोक आणि तरी हा...'

'मग उपाय काय?' काकांनी मध्येच विचारले.

'मुंबई सोडणार... गाण्याची मेहनत करून गवई होईन तेव्हाच परतणार!'

जम बसलेल्या व्यवसायाचा मांड मोडायला निघालेल्या बुवांची जिद्द आणि धोका पत्करण्याचा निधडेपणा काकांना जाणवला. अशा वेळेस सावध इशारे देणारे शहाणपण आणि 'पहा बुवा' म्हणत खांद्यावरून जबाबदारी झटकून टाकणारे पळपुटे मंत्र काय उपयोगाचे? थोडा वेळ थांबून काका म्हणाले, 'बुवा अंधाराच्या डोहात सूर मारण्यासारखे आहे मुंबई सोडून जाणे! पण तुमची आच कळते मला. असे करा. मुंबईत पंधरा दिवस रहा... तालमी द्या, कार्यक्रम करा. मग गावी जा अहोरात्र मेहनत करा. मुंबईत आमच्याकडे राहा. काही संकोच करू नका. जी मीठ-भाकरी मी खाईन त्यातली तुमची अर्धी. नवा मांड तर मलाही मांडायचा आहे.'

बुवांनी होकार भरला, 'होय, काका तसे काही तरी केल्याशिवाय निभाव कसा लागणार? माझा संसार वाढता. गावात घर आहे. शाळापण सरकारी, खर्च कमी येईल.' मग सुस्कारा सोडून म्हणाले, 'आता गेलेला आवाज कमावला पाहिजे!' बुवांकडे रोखून बघत क्षणभराने काका दृढ स्वराने म्हणाले, 'बुवा, एक ध्यानात घ्या. भूमीसुद्धा भाजणी झाल्यावर पीक देते. जो गळा व्यसनाने जाळला आहे तो पुन्हा फुलविणे शक्य आहे, पण काही वाटा कायमच्या बंद केल्यात तरच.' बुवा अस्फुटपणे हो म्हणाले. 'आणखी एक बाब... कसे सांगू असे वाटते पण हा तुमच्या आयुष्यातला निर्णायक क्षण आहे. अभिलाषा स्वरांत उतरू दे, प्रेम गाण्या-बजावण्यात येऊ दे.' बुवाच ते, दिलखुलास हसले! टाळी देत, मान उडवून म्हणाले, 'तुमचे म्हणजे काका काहीतरीच...'

मग दोघेही विचारत गढले. बुवा म्हणाले, 'मागे तुम्ही म्हणाला होतात की, मुंबईला पळून यायच्या आधी सांगलीत गावभागांत राहिलात.' 'होय, तुम्ही पाहिलेला तपोवनातला मारुती, तुम्ही पायी तुडविलेली सांगलवाडीची दरड आणि वेळोवेळी जवळ केलेला, माईचा घाट यांनीच माझीही सोबत केली आहे.'

'तेव्हाच आपली गाठ पडली असती आणि आपण बरोबर मुंबईला आलो असतो तर!' बुवांनी खंत व्यक्त केली.

काका पण आठवणीत हरवले. न घडलेल्या घटनांची हुरहूर निर्माण करणारी आठवण.

XXX

होऊन गेलेल्या घटना, घडामोडी, प्रक्रिया नव्याने स्थापणे म्हणजे आठवण करणे. आठवण जागविले सोपे नाही. आठवण करण्याच्या क्षमतेला, स्मरणाला शक्ती म्हटले आहे. स्मरण वा स्मृती म्हणजे काय? या भूमीतले वेधक उत्तर नोंदतो. प्रत्यक्ष घेत नसलेल्या अनुभवाचे पोषण म्हणजे स्मृती. एका दृष्टीने आठवण ही निर्मितीच. कथा रचण्याची वा चाल सुचण्याचीच जात आठवणीची. नसत्याला असतेपण बहाल करणारी ही किमया कमी कशी लेखावी!

म्हणूनच संगीतकार आठवणींना मानतात. मौखिक परंपरेनुसार गुरूशिष्यांच्या साखळीने आठवणी दिक्कालाच्या सीमा पार करतात. संगीत व्यवहाराचा कस संभाळण्यासाठी आठवणींच्या कसोट्या वापरल्या जातात.

प्रत्यक्ष घटना आणि संगीतकारांच्या आठवणींत दिसणारे तिचे रूप शेजारी ठेवावे. काय जाणवते? तर जीवनाला नवा आकार देण्याची धडपड, वेगळा अर्थ लावण्याची इच्छा, काळावर विजय मिळविण्याची एक कसोशी. इतिहासाने आठवणींचे खरे-खोटेपण तपासावे. मला त्यांची गुणवत्ता जोखावीशी वाटते.

गजानन अनंत जोशी, माझे आद्यगुरू आणि दामोदर अनंत रानडे, माझे वडील. दोघांच्या जीवनाचे आलेख मी तपासतो. दोघांनी केलेल्या भाष्याचे चेहेरे-मोहरे मी एका पटावर मांडतो तेव्हा मला वाटते की आठवणी 'जवाबी' बंदिशीसारख्या असतात. एखादी बंदिश परिणामकारक असते म्हणजे ती काही प्रश्न उभे करते. जवाबी बंदिश या प्रश्नांना सामोरी जाते. सत्य घटनेला आठवण म्हणजे खरे उत्तर असते!